TÜRKİYE ARAŞTIRMALARI
LİTERATÜR
DERGİSİ

Türkiye'de Coğrafya I

ISSN 1303-9369
e-ISSN 2687-6299

TÜRKİYE ARAŞTIRMALARI
LİTERATÜR
DERGİSİ

Cilt: 17 • Sayı: 33 • 2019 • Yılda iki defa yayınlanır

Sahibi Bilim ve Sanat Vakfı **Yazı İşleri Müdürü** Salih Pulcu **Editör** Yunus Uğur **ISSN 2687-6299 e-ISSN 1303-9369**

Yayın Kurulu

Şevket Kamil Akar, Yusuf Ziya Altıntaş, Nurullah Ardıç, Alim Arlı, Serhat Aslaner, Zahit Atçıl, Ayşe Başaran, Yücel Bulut, Ebubekir Ceylan, Coşkun Çakır, Nicole Kançal-Ferrari, Fatma Samime İnceoğlu, Özgür Kavak, Abdulhamit Kırmızı, Özgür Oral, Yunus Uğur, Ali Adem Yörük, Fatma Deniz Uzundağ

Danışma Kurulu

Gabor Agoston, Engin Deniz Akarlı, Cemil Aydın Evangelia Balta, Ali Birinci, Gökhan Çetinsaya, İhsan Fazlıoğlu, Mehmet Genç, Tevfik Güran, Nelly Hanna, Mehmet İpşirli, Cemal Kafadar, Mustafa Kara, Sabri Orman, Orlin Sabev, Zan Tao, Hüseyin Yılmaz

Türkçe Redaksiyon Zübeyir Berk, Ahmet Özer

Adres Vefa Cad. No. 48 34134 Fatih İstanbul **Tel** 0212. 528 22 22 pbx **Faks** 0212. 513 32 20

e-mail talid@bisav.org.tr **internet** www.talid.org

Basım Yılı 2020

Grafik Tasarım: Salih Pulcu **Tasarım Uygulama:** Sibel Yalçın

Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi uluslararası hakemli bir dergidir. MLA International Bibliography, Index Islamicus, EBSCO Publishing, Turkologischer Anzeiger ve ASOS Index gibi indekslerce taranmaktadır.

Dergiye gönderilen yazılar hakemler tarafından değerlendirilir. Dergide yer alan yazılardan yazarları sorumludur. Dergiye gönderilen yazılar yayınlansın veya yayınlanmasın iade edilmez.

© Yayımlanan çalışmaların bütün hakları *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*'ne aittir. Kaynak gösterilerek alıntılanabilir.

Cilt 17 | Sayı 33 | 2019

TÜRKİYE ARAŞTIRMALARI
LİTERATÜR
DERGİSİ

Türkiye'de Coğrafya I

SAYISI

Sunuş 5-7

Başlangıcından XVI. Yüzyıl Sonuna Kadar Türk İslam Coğrafyacılığı (Ekoller, İsimler ve Eserler) 9-40
İlhami DANIŞ

Klasik Çağ Sonrası Osmanlı Coğrafya Çalışmaları 41-104
Ahmet ÜSTÜNER

Türkiye'de Tarihi Coğrafya Literatürü 105-156
Osman GÜMÜŞÇÜ

Cumhuriyet Türkiye'sinde Kartografya 157-204
Murat TANRIKULU

Türkiye'de Coğrafya Alanındaki Coğrafi Bilgi Sistemleri Literatürü Üzerine Bir Değerlendirme 205-252
Hasan ÖZDEMİR

Hayati Doğanay ile Türkiye'de Coğrafya Çalışmaları Üzerine 253-268

Osmanlı Coğrafya Literatürü ve "Acâibü'l-Mahlûkât Janrı" 269-286
Feray COŞKUN

Osmanlı Dönemi ve Cumhuriyetin İlk Yıllarında Coğrafya Ders Kitapları Literatürü 287-317
Didem Sevtap KAYA

Kraliyet Coğrafya Derneği ve Anadolu'ya Yönelik Faaliyetleri (1835-1845) 319-348
Özgür YILMAZ

Reinhard Stewig'in Bursa Çalışmaları 349-364
Ali YİĞİT – Meryem Hayır KANAT

Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Cilt 17, Sayı 33, 2019, 349-364

Reinhard Stewig'in Bursa Çalışmaları

Ali YİĞİT* **Meryem HAYIR-KANAT****

Giriş

Bu yazımızda Reinhard Stewig'in kısa bir hayat hikâyesi ve eserlerinin genel bir değerlendirilmesi yapıldıktan sonra, Bursa ile ilgili çalışmaları tanıtılmaya ve değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Reinhard (Gottfried) Stewig, 25 Şubat 1929'da, o zamanki Almanya'nın doğusunda Prusya'nın bir eyaleti olan Silesia (Silezya)'nın başkenti Breslau/Wroclaw'da, ilkokul öğretmeni olan bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. 1945 yılında, Silezya'nın tümü Sovyet Kızıl Ordusu tarafından işgal edilip Almanların neredeyse tümü güç kullanılarak Silezya'dan atıldığı sırada, babasını kaybeden Stewig annesiyle birlikte Flensburg'a sığınmıştır. 1957'de Kiel Üniversitesi'ni (Christian-Albrechts-Universität zu Kiel) bitiren Stewig, ardından doktoraya başlamış ve 1958'de Prof. Dr. Herbert Schlenger danışmanlığında "Dublin: Funktionen und Entwicklung" (Dublin'in Şehirsel İşlevleri ve Gelişimi) adlı tezi ile coğrafya bilim doktoru (Dr. phil.) olmuştur. 1959'dan 1961'e kadar Kiel ve Hamburg liselerinde coğrafya ve İngilizce öğretmenliği yapmıştır. Kiel Coğrafya Enstitüsü'nde 10 yıl kadar öğretim görevlisi (Dozent) olarak çalıştıktan sonra, 1969'da Habilitasyonunu tamamlamıştır. 1972'den 1991'e kadar aynı enstitüde profesör olarak görev yapmıştır. 1991'de emekli olan Stewig, 13 Mart 2016'da Kiel'de 87 yaşında vefat etmiştir.[1]

Bilimsel çalışmaları daha çok, yıllarca içinde yaşadığı Kiel şehri ve Schleswig-Holstein eyaletinin bölgesel coğrafyası ve özellikle Türkiye'de İstanbul ve Bursa üzerinde yoğunlaşmıştır. 1972'deki bir röportajında[2] bundan sonra Bombay'ın endüstrileşmesi üzerine çalışmayı planladığını ifade etmiş olmasına rağmen, Bursa üzerinde çalışmalarına devam etmiştir. Bölgesel coğrafyanın ilke ve yöntemlerine

* Doç. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü.

** Doç.Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi, Eğitim Fakültesi.

1 https://prabook.com/web/reinhard_gottfried.stewig/249537, (son erişim tarihi 08.04.2018).

2 "Prof. Reinhard Stewig ve Eşi, Türkiye'yi Anlatıyor...", *Cumhuriyet*, 8.8.1972, s. 1,7.

dair ve Şarkiyat araştırmaları üzerine pek çok yayını bulunan Stewig'in diğer ilgi alanları ise turizm ve sanayi coğrafyasıdır.[3]

Reinhard Stewig'in Eserleri

Reinhard Stewig'in yayınlanan ilk eseri doktora tezidir.[4] 1959 yılında yayınlanan ilk kitabından en son 2015'te yayınlanan *İstanbul'da Şehirsel Toplumun Dönüşümü* isimli kitabına[5] kadar, 56 yıllık zaman dilimi içerisinde gerçekleştirilmiş -bizim belirleyebildiğim kadarı ile- 140 civarında yayını bulunmaktadır. Bunlardan 21'i Türkiye ile ilgili olmak üzere, 30 tanesi kitap, 14 tanesi kitap editörlüğü, 46 tanesi kitap bölümü, 28 tanesi tanınmış bilimsel dergilerde, 14 tanesi de yerel dergilerde olmak üzere 42 tanesi makale, 6 tanesi ansiklopedilerde madde yazarlığı, 3 tanesi de nekroloji yazılarıdır. Ayrıca birkaç tane kitap tanıtımı bulunmaktadır.

Stewig'in yayınlarını kabaca üçe ayırmak mümkündür. Bunların 1/3'inden biraz azı, teorik ve metodolojik yayınları ile şarkiyatçılık (Orient) alanlarındaki eserleridir. Bu alanda ülkeler coğrafyasının teorisi ve araştırma yöntemleri ile ilgili iki kitabın[6] editörlüğünü ve bazı bölümlerin yazarlığını yapmıştır. Şehir coğrafyasının teorisi ve araştırma yöntemleri ile ilgili kitap ve makalelerin[7] yazarlığını yapmıştır. Turizm ve sanayi coğrafyasının ilke ve yöntemleri de ilgi alanı içerisinde olmuştur. Özellikle editörlüğünü ve bazı bölümlerin yazarlığını yaptığı iç turizm kitabı[8] ile yine editörlüğünü yaptığı *Britanya Adaları*'nda sanayi toplumunun ortaya çıkışı ve gelişimi kitabı[9] bu alanlardaki önemli eserleri arasındadır. Stewig Almanya'nın

---

3 Hermann Achenbach, "Reinhard Stewig: Wissenschaftler - Akademischer Lehrer - Kollage", s. V-X; "Reinhard Stewig: Veröffentlichungen", s. 368-376; "Reinhard Stewig: Betreute wissenschaftliche Prüfungsarbeiten", s. 377-384, içinde *Beiträge zur regionalen Geographie von Schleswig-Holstein: Reinhard Stewig gewidmet von Mitarbeitern und Mitarbeiterinnen der Geographisches Institut der Universität Kiel,* ed. Hermann Achenbach, Kiel: 1991, Kieler Geographische Schriften, Bd. 80, ISBN: 3923887221.

4 *Dublin: Funktionen und Entwicklung,* Kiel: 1959, Schriften des Geographischen Instituts der Universität Kiel, Bd. XVIII, Heft 2.

5 *Transformation of Urban Society in Istanbul,* Berlin: 2015, EB-Verlag, ISBN 978-3-86893-176-1.

6 (ed.): *Probleme der Länderkunde, Wege der Forschung,* Darmstadt: 1979, Bd. CCCXCI, Wissenschaftliche Buchgesellschaft. ve *Beiträge zur Theorie und Methode der Länderkunde, Oskar Schmieder zum Gedenken,* (Jürgen Bähr ile eds.), Kiel: 1981 Kieler Geographische Schriften, Bd. 52.

7 *Die Stadt in Industrie- und Entwicklungsländern,* Paderborn:1983, Universitätstaschenbuch 1247, UTB Verlag, ISBN: 9783825212476. ve "Überlegungen zur Theorie und Methode stadtgeographischer Exkursionen", *Mitteilungen der Österreichischen Geographischen Gesellschaft zu Wien,* Wien: 1983, Bd. 125, s. 214-222.

8 (ed.): *Endogener Tourismus,* Kiel: 1991, Kieler Geographische Schriften, Bd. 81. ISBN 3-923887-23-X.

9 (ed.)*: Entstehung und Entwicklung der Industriegesellschaft auf den Britischen Inseln.* Kiel: 1995, Kieler Geographische Schriften, Bd. 90. ISBN 3-923887-32-9.

önemli Şarkiyatçı coğrafyacılarından biridir. Kiel Üniversitesi bünyesinde bulunan Asya ve Afrika Araştırmaları Merkezi'nin (ZAAS)[10] kurucularındandır. Yayınlarının bir kısmını NUMOV (Der Nah-und Mittelost-Verein e.V.)[11] bünyesinde ve onun yayın organı ORIENT (Deutsche Zeitschrift für Politik, Wirtschaft und Kultur des Orients)[12] içinde yayınlamıştır. Şarkiyatçılığın ilke ve yöntemleri ile de ilgili önemli çalışmaları vardır. Bunlar içinde özellikle *Geosistem Olarak Doğu* adlı kitabı[13] en önemli eserlerinden biridir.

Stewig'in yayınlarının 1/3'i yıllarca içinde yaşadığı Schleswig-Holstein eyaleti ve onun yönetim merkezi Kiel şehri ile ilgili yayınlarından oluşur. Ancak bu yayınlarının 12 tanesi fazla bir bilimselliği olmayan ve Kiel'de yayınlanan *Die Heimat* isimli yerel bir dergidedir.[14] 33 tanesi de bir kısmının editörlüğünü kendisinin tek başına ya da başkaları ile birlikte yaptığı kitaplarda bölümler hâlindedir. Kiel şehri ve Schleswig-Holstein eyaleti ile ilgili olan eserleri arasında defalarca baskı yapmış olan ve orta öğretim okullarında yardımcı kitap olarak kullanılan *Schleswig-Holstein'in Coğrafyası*[15] ve *Kiel şehir yöresinin tanıtımı*[16] kitapları bu alanda en tanınmış eserleridir.

Stewig'in yayınlarının 1/3'den fazlası Türkiye ile ilgilidir. Türkiye ile ilgili 50 kadar yayını bulunmaktadır. Bunların biri Ankara,[17] biri İzmit,[18] 18'i İstanbul,[19]

---

10 Das Zentrum für Asiatische und Afrikanische Studien der Christian-Albrechts-Universität zu Kiel.

11 Yakın ve Orta Doğu Derneği.

12 Doğunun siyaset, ekonomi ve kültürünü anlatan Almanca dergi.

13 *Der Orient als Geosystem,* Opladen: 1977, Schriften des Deutschen Orient-Instituts, Verlag für Sozialwissenschaften - Leske Verlag + Budrich GmbH, ISBN 9783810002136.

14 Die Heimat. Monatsschrift des Vereins zur Pflege der Natur- und Landeskunde in Schleswig-Holstein, Hamburg, Karl Wachholtz Verlag, Neumünster - Kiel. Türkçesi: Schleswig-Holstein ve Hamburg'daki *Doğal ve Bölgesel Çalışmaların Korunması Derneği Aylık Dergisi.*

15 *Landeskunde von Schleswig-Holstein,* Stuttgart, 1982, Geocolleg Bd. 5, Bornträger Verlag, ISBN: 9783443070052. Auflage: 2.

16 *Kiel, Einführung in die Stadtlandschaft,* Kiel, 1971, Ferdinand Hirt Verlag, ISBN: 3554600075.

17 "Ankara: Standortaspekte einer Hauptstadtverlagerung", *Zeitschrift für Wirtschaftsgeographie,* vol. 10 (6), Berlin, 1966, s. 180-185.

18 "Izmit, Nordwestanatolien", *Geographische Zeitschrift,* Stuttgart:1969, vol. 57 (4), s. 268-285.

19 "The Evolution of the Street-Pattern of the City of Istanbul since the 19th Century", *The Indian Geographer*, Yeni Delhi: 1964, Bd. 9, Nr. 1-2, s. 63-82*; Byzanz - Konstantinopel - Istanbul. Ein Beitrag zum Weltstadtproblem,* Kiel, 1964, Schriften des Geographischen Instituts der Universität Kiel, Bd. XXII, Heft 2. ISBN 307866. Türkçesi: *Bizans - Konstantinopolis - İstanbul. Dünya Şehri Problemi Bakımından Bir Araştırma,* çev. Ruhi Turfan-M. Şevki Yazman, İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayınları, Aşkın Basımevi, 1965; "Der Grundriss von Stambul. Vom orientalisch-osmanischen zum europäisch -kosmopolitischen Grundriss", içinde *Kulturraumprobleme aus Ostmitteleurope und Asien*, ed. Gerhard Sandner, Kiel: Schriften des Geographischen Instituts der Universität Kiel, 1964, bd. XXIII, s. 195-225. Türkçesi: *İstanbul'un Bünyesi, Doğulu Osmanlı Bünyeden Avrupalı Kozmopolit Bünyeye Geçiş,* çev. Ruhi Turfan-M. Şevki Yazman, İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayınları, Aşkın Basımevi,

13'ü de Bursa ile alakalıdır. Batı Anadolu üzerine iki ayrı kitabı vardır. Bunlardan birinin üç farklı baskısı yer almaktadır.[20] Ayrıca iki makalesi de yine bu alan ile ilgilidir. Türkiye'nin sanayisine dair üç ciltlik kitapları[21] ve iki ayrı makalesi bulunmaktadır.[22] Ayrıca bazı ansiklopedi ve kitapların Türkiye ile ilgili maddelerini yazmıştır. Bu eserleri dışında, başka diğer yayınlarının içinde de yer yer Türkiye,

---

1965; "Bemerkungen zur Entstehung des orientalischen Sackgassengrundrisses am Beispiel der Stadt Istanbul", *Mitteilungen der Österreichische Geographische Gesellschaft in Wien,* Wien, 1966, bd. 108, s. 25-47. Türkçesi: *İstanbul'da Çıkmaz Sokaklar ve Gecekondu Meselesi,* çev. Ruhi Turfan- M. Şevki Yazman, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti İstanbul Enstitüsü Neşriyatı: 54, Baha Matbaası, 1966; "Review: Mobilität und Mobiliar. Binnenemigranten in İstanbul / Zur Wohnweise von Binnenemigranten in Zeyrek/Istanbul", *Die Welt des Islams,* Leiden, 1990, bd. 30, s. 250-252; "The Conditions of Endogenous Tourism in the Istanbul Area", *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni,* 74/353, İstanbul, 1986, s. 64-66; "Wandlungen einer byzantinischen Zisterne in der Altstadt von Istanbul", *Materialia Turcica,* Göttingen, 1998, bd. 19, s. 69-76. Türkçesi: "Bizans Sarnıcından Rekreasyon Alanına: İstanbul'un Eski Bir Semtinde Arazi kullanılışındaki Değişimler", içinde *İnsan ve Mekân: Prof.Dr. Erol Tümertekin'e 80. Yıl Armağanı,* ed. Nazmiye Özgüç, İstanbul: Çantay Kitabevi, 2006, ISBN: 975-9060-19-1, s. 99-104; "Entwicklung der innerstädtischen Verkehrserschließung Istanbuls im Spiegel gesellschaftlicher Transformation in der Türkei", içinde *Kulturgeographie der Stadt,* ed. Paul Gans, Kiel: Kieler Geographische Schriften, 2006, bd. 111, ISBN: 3-923887-53-1, s. 605-633; "Istanbul: literarisch; Istanbul: wissenschaftlich - zwei umfangreiche, neue Darstellungen der Stadt", *Orient: deutsche Zeitschrift für Politik, Wirtschaft und Kultur des Orients,* Berlin, 2006, bd. 47, Ausgabe: 4, s. 609-619; "Traffic Functions of the Bosphorus", *Orient: deutsche Zeitschrift für Politik, Wirtschaft und Kultur des Orients,* Berlin, 2006, bd. 47, Ausgabe: 1, s. 97-118; *Proposal for Including the Bosphorus, a Singularly Integrated Natural, Cultural and Historical Sea- and Landscape, in the UNESCO World Heritage Inventory,* Kiel: Kieler Geographische Schriften, 2006, bd. 113, ISBN 3-923887-55-8; *From Bazaar to Shopping Center in Istanbul,* Berlin: Asien und Afrika (ZAAS), 2009, bd. 13, EB-Verlag, ISBN 978-3-86893-001-6; *Istanbul 2010: European capital of culture? World City / Global City / Mega City?,* Berlin: Asien und Afrika (ZAAS), 2011, bd. 14, EB-Verlag, ISBN: 978-3-86893-044-3*; Transformation of Urban Society in Istanbul,* Berlin, 2015, EB-Verlag, ISBN 978-3-86893-176-1.

20 *Coğrafi Tabiata Uygun Sahalar Yönünden Batı Anadolunun Taksimatı,* çev. Ruhi Turfan-M. Şevki Yazman, İstanbul: İstanbul Matbaa Sanat Enstitüsü 1967; (Ruhi Turfan ile): *Kartographische Beiträge zur Darstellung der Kulturlandschafts-entwicklung in Westanatolien, Batı Anadolu Bölgesinin Kültürel Gelişmesini Gösteren Kartografik Bilgiler,* İstanbul: İstanbul Matbaa Sanat Enstitüsü 1968; *Batı Anadolu Bölgesinde Kültür Gelişmesinin Ana Hatları,* İstanbul: İTÜ Mimarlık Fak. Baskı Atölyesi, 1970; *Kulturlandschaftsentwicklung in Westanatolien, Batı Anadolu'nun Kültürel Gelişmesi: Kartografik Bilgiler*, İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu 1975, 2. Baskı.

21 *Entstehung der Industriegesellschaft in der Türkei. Teil 1: Entwicklung bis 1950,* Kiel: Kieler Geographische Schriften 1998, bd. 96, ISBN 3-923887-38-8; *Entstehung der Industriegesellschaft in der Türkei. Teil 2: Entwicklung 1950-1980,* Kiel: Kieler Geographische Schriften, 1999, Bd. 99, ISBN 3-923887-41-8;*Entstehung der Industriegesellschaft in der Türkei. Teil 3: Entwicklung seit 1980,* Kiel: Kieler Geographische Schriften, 2000, bd. 102, ISBN 3-923887-44-2.

22 "Die Industrialisierung in der Türkei", *Die Erde: Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin;* Berlin: 1972, Bd. 103, s. 21-47; Türkçesi: "Türkiye'nin Endüstrileşmesi", *Şehircilik Enstitüsü Dergisi,* çev. Ruhi Turfan, İstanbul: 1974, Sayı: 8-9, s. 107-137.

İstanbul ve Bursa ile ilgili bölümler vardır. Kısacası tüm akademik çalışmalarının yaklaşık 1/3'ini Türkiye ile ilgili çalışmalara hasretmiş, üstelik bu çalışmalarının yarısını da emekli olduktan sonra gerçekleştirmiştir. Burada Bursa ile ilgili kitapları tanıtılmaya çalışılacaktır.

Reinhard Stewig'in Bursa ile ilgili Eserleri

İlk kez hocası Prof. Dr. Herbert Schlenger'in tavsiyesi ile 1959'da Türkiye'ye gelerek Batı Anadolu'ya yaptığı turistik gezide Bursa şehrini ve çevresini görme imkânı bulmuştur. 1967 yılında yaptığı ayrıntılı araştırma çalışmaları ile 1970'te yayınladığı ilk kitabını hazırlamıştır.[23] Daha sonra Volkswagen vakfından aldığı burs ile 1974 yılı Şubat ve Mart aylarında Alman ve Türk öğrenciler ve meslektaşlarının katılımı ile gerçekleştirdiği anket çalışmalarına dayanarak hazırladığı, 1980 ve 1986 yıllarında iki cilt halinde ikinci[24] ve üçüncü kitaplarını[25] yayınlamıştır. 2002 yılı Mart ve Ekim aylarında yaptığı gözlemlere dayanarak hazırladığı ve 2003 yılında yayınladığı dördüncü kitabından[26] sonra 2004'te İngilizce olarak yayınladığı beşinci[27] ve son olarak da 2012 yılında yayınladığı ve tüm bu çalışmalarının özeti mahiyetindeki kitabı[28] ile Bursa'nın 50 yılı aşkın bir döneminin kesitini sunmuştur. Bu arada 1959'da gördüğü Bursa, yaklaşık 150 bin nüfuslu iken, 1967'de gözlemler yaptığı Bursa 250 bin nüfuslu, 1974'te 300 bin nüfuslu idi. 30 yıl sonra 2002'de yeniden araştırdığı Bursa şehri 1 milyon 200 bin nüfusludur. Bugün ise Bursa'da büyükşehir kapsamında yaklaşık 2 milyon 950 bin, merkezde de yaklaşık 2 milyon nüfus barınmaktadır. Şimdi Bursa ile ilgili olan eserlerini kısaca tanıyalım.

1. Bursa, Nordwestanatolien, Strukturwandel einer orientalischen Stadt unter dem Einfluß der Industrialisierung. (Bursa, Kuzeybatı Anadolu, Doğulu bir şehir yapısının sanayileşme etkisi altında değişimi), 1970'te Kiel Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü yayınları arasında 32. cilt olarak yayınlanmış olan kitap, 177 sayfa

23 *Bursa, Nordwestanatolien: Strukturwandel einer orientalischen Stadt unter dem Einfluß der Industrialisierung,* Kiel: Schriften des Geographischen Instituts der Universität Kiel, 1970, bd. 32.

24 *Bursa, Nordwestanatolien. Auswirkungen der Industrialisierung auf die Bevölkerungs- und Sozialstruktur einer Industriegroßstadt im Orient. Teil 1,* Erol Tümertekin, Bedriye Tolun, Ruhi Turfan, Dietrich Wiebe vd., Kiel: Kieler Geographische Schriften, 1980, bd. 51.

25 *Bursa, Nordwestanatolien. Auswirkungen der Industrialisierung auf die Bevölkerungs- und Sozialstruktur einer Industriegroßstadt im Orient. Teil 2,* Kiel: Kieler Geographische Schriften, 1986, bd. 65.

26 *Bursa, Nordwestanatolien: 30 Jahre danach,* Kiel: Kieler Geographische Schriften, 2003, bd. 107, ISBN 3-923887-49-3.

27 *Proposal for Including Bursa, the Cradle City of the Ottoman Empire, in the UNESCO World Heritage Inventory,* Kiel: Kieler Geographische Schriften, 2004, bd. 108, ISBN 3-923887-50-7.

28 *Bursa, Nordwest-Anatolien: Kulturstadt, Industriestadt, Millionenstadt,* Berlin: Asien und Afrika (ZAAS), 2012, bd. 15, EB-Verlag, ISBN 978-3-86893-056-6.

metin ve 60 sayfa da ek kısmı olmak üzere 238 sayfadır. Ek kısmında, 3 tablo, 23 diyagram, 39 harita ve 30 fotoğraf yer almaktadır.

Yazarın Bursa hakkındaki bu ilk eserinde, beş sayfalık girişten sonra başlayan birinci bölümde şehir coğrafyası kapsamında Bursa şehrinin konumu, kuzeybatı Anadolu'nun doğal mekânsal birimleriyle bağlantısı bakımından Bursa şehrinin coğrafi konumu ve Bursa şehrinin topografik durumu alt başlıkları yer almaktadır. Birinci bölümün ikinci başlığı olan, Bursa şehri hakkındaki nüfus istatistiklerinin analizi; kaynakları, toplam nüfus sayısı, nüfusun yaş yapısı, dini inançlarına, köken alanlarına ve eğitim seviyesine göre nüfusun yapısı, istihdam sektörlerine göre nüfusun yapısı ve sonuçların özeti alt başlıkları ile tamamlanmaktadır. Birinci bölümün üçüncü başlığı ise, Bursa şehrinin "eski" yapılarıdır. Bu kısımda da "eski" yapı teriminin tanımı; kaynakları; türbeler merkezi; balneolojik merkez; şehir merkezi; ilçe merkezinin idari yapısı ve konut tipleri alt başlıkları ile Bursa şehrinin fizyolojik yapısı tanımlanmaya çalışılmıştır. "Turizm şehri olarak Bursa" başlıklı dördüncü kısımda ele alınan konular; görmeye değer tarihi yerlere yönlendirilmiş turizm merkezi olarak Bursa, kaplıca olarak Bursa, Uludağ'daki rekreasyon alanları için başlangıç noktası olarak Bursa, başlıca turistik tesisler ve turizmde mevsimsel dalgalanmalardır. "Merkezi yer olarak Bursa" başlıklı beşinci kısımda ise, kaynaklar ve algılama yöntemleri hakkındaki açıklamalardan sonra, ekonomik, idari, kültürel ve tıbbi merkez olarak Bursa konuları işlenmiş ve Bursa'nın etki sahası ortaya konmuştur.

Kitabın ikinci bölümünde "Bursa şehrinin sanayileşmesi" ele alınmaktadır. Birinci kısımda, endüstri kavramının problemi; Bursa'da sanayi verilerini toplama ve araştırma yönteminin zorlukları, ikinci kısımda da Bursa'da sanayileşmenin mevcut durumu ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Bu kısımda tekstil endüstrisi; yün, ipek ve sentetik elyaf endüstrisi, dokumacılık ve boyama - kumaş baskı - arıtma donanımları alt başlıkları ile ele alınmıştır. Metal endüstrisi de, makinacılık, karoser ve araba aksesuarları imalatı, çatal bıçak takımı üretimi ve çeşitli metal eşyaların üretimi şeklinde ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Daha sonra deri sanayi, yiyecek ve içecek endüstrisi; konserve, gıda, un, süt ürünleri, içecek üretimi ve çeşitli endüstri dalları; sabun, tuğla, tavuk yemi, çizim aletleri, kauçuk parçaları, gazeteler, çimento üretimi alt başlıklar halinde Bursa'da sanayi dalları ayrıntılı bir şekilde irdelenmektedir.

Üçüncü kısım "Bursa'da sanayinin gelişimi" konusuna ayrılmıştır. Konu XIX. yüzyılın ortalarında sanayileşmenin başlangıcı ve Birinci Dünya Savaşı'na kadar olan gelişme, iki dünya savaşı arasındaki gelişme aşaması ve İkinci Dünya Savaşı'nın sonundan bu yana olan gelişme şeklinde üç alt başlık ile ele alınmıştır.

"Bursa'da sanayinin konumları ve görünüm şekilleri" ismini taşıyan dördüncü kısımda, endüstri dallarına ve sanayi bölgelerine göre konu iki alt başlıkta toparlanmıştır. Endüstri dallarına göre, tekstil, metal, deri, yiyecek ve içecek endüstrisi ve çeşitli endüstri dalları şeklinde ikinci kısımda ele alınan konular bu sefer konumları

itibariyle tekrarlanmıştır. Sanayi bölgelerine göre ise, Cilimboz'un batısında ve Muradiye'nin yukarısındaki sanayi bölgesi; Gökdere ile Setbaşı'nın yukarısı, Gökdere'nin yan deresinin yukarısı arasındaki sanayi bölgesi; Merinos - İpekiş sanayi bölgesi; Tabakhane ve deri üretim alanı; Çınar sanayi bölgesi; Yıldırım ile Emir Sultan arasındaki sanayi bölgesi; Havaalanına giden yoldaki sanayi bölgesi; Küçük Balıklı'nın güneyindeki sanayi bölgesi; Gökdere'nin doğusunda ve İnegöl'e giden anayolun kuzeyindeki sanayi bölgesi; Sanayi Çarşısı; Küçük Sanayi Bölgesi; Sanayi Bölgesi; Dağınık sanayi yerleri şeklinde ele alınmıştır.

Beşinci kısımda "Araştırma sonuçlarının özeti" ele alınmıştır. Bu kısımda, Bursa'da sanayinin şu anki yapısı, kökeni ve sanayi yerleri hakkında elde ettiği sonuçlar vurgulanmıştır. İkinci bölümün altıncı, yedinci ve sekizinci kısımları da, "Sanayileşme sonucunda şehir içindeki değişiklikler", "Sanayileşmenin sürdürülmesi için öneriler" ve "L. Piccinato tarafından hazırlanan Bursa şehrinin arazi kullanım planında belirlenmiş sanayi alanları hakkında açıklama" şeklinde sıralanmıştır. Kitabın son bölümünde ise, tablolar, diyagramlar, haritalar, fotoğraf ve şekiller yer almıştır.

Yazarın kendisinin de ifade ettiği gibi bu araştırma, eski bir başkent ve türbeler şehri olan Bursa'nın o güne kadar bilinmeyen sanayileşmesini güvenilir bir şekilde kanıtlamak ve her zamankinden daha kapsamlı bir şekilde belgelemek ve böylece kentsel planlama için yararlı belgeleri sağlamak amacıyla yapılmıştır. Kitaba bu gözle bakıldığında oldukça başarılı bir şekilde Bursa'nın sanayileşme sürecini ve mevcut durumunu, zengin bir kartografik malzeme ile ortaya koyduğu görülmektedir.

2. Bursa, Nordwestanatolien. Auswirkungen der Industrialisierung auf die Bevölkerungs- und Sozialstruktur einer Industrie-großstadt im Orient. Teil 1. (Bursa, Kuzeybatı Anadolu, Doğuda büyük bir endüstri şehrinin nüfuslanması ve sosyal yapısı üzerinde sanayileşmenin etkisi; 1. Kısım.), Erol Tümertekin, Bedriye Tolun, Ruhi Turfan, Dietrich Wiebe ve diğerleri ile birlikte yazılan bu kitap, 1980'de Kiel Coğrafya yayınları 51. cilt olarak yayınlanmıştır. XXVI+335 sayfadan, 253 tablodan ve 19 şekilden oluşmaktadır.

Kiel ve İstanbul Üniversiteleri Coğrafya Enstitüleri öğrenci ve öğretim elemanlarının işbirliği, Volkswagen Vakfı'nın desteği ile Bursa'da 1974'te gerçekleştirilen bir projenin sonuçlarını sunan bu kitapta, şehrin fonksiyon alanlarının haritalanması yanında, aynı zamanda anketler ile demografik ve sosyal yapısını ve hareketliliğini ortaya çıkartmak amaçlamıştır.[29] Çalışmanın temel konusu, aile yapıları, yatay ve dikey hareketlilik, iş, gelir ve konut koşullarının yanı sıra, dini ve boş zaman davranışlarıdır. Nüfusun yaşam koşulları hakkında bilgiler elde etmek için şehrin mekânsal yapısının 15 çalışma alanına bölünerek incelenmesi

29 Reinhold Grotz, "Neue Literatur", *Die Erde,* 1981/3-4, s.267.

yoluna gidilmiştir. Dietrich Wiebe[30] tarafından yapılan, o zamanlar Bursa'nın en büyük işletmesi olan Merinos'ta çalışanlara yönelik durum tespiti çalışması ile de sanayinin toplumsal değişimin bir aracı olduğu tezi doğrulanmaya çalışılmıştır. Sonuç olarak bu çalışma ile Bursa, geleneksel İslam-doğu şehrinden, sanayi toplumuna modern geçişte yer alan bir şehir olarak tanımlanmıştır.

Reinhard Stewig tarafından yazılan önsözü takiben içindekiler, çizelgeler ve haritaların listesinden sonra, giriş bölümünde, Bursa Projesi'nin bilimsel kuramı, araştırma hedefleri ve başlıca teknikleri alt bölümler halinde yer almaktadır. Yine Stewig tarafından yazılan "Bursa şehrine genel bakış" başlıklı ikinci bölümde, Bursa şehrinin gelişimi, 1974'te Bursa şehrinin nüfus ve sosyal yapısı, geleneksel toplumdan sanayi toplumuna geçiş olarak Bursa şehrinin demografik ve sosyal yapısı alt başlıkları yer almaktadır.

"1974'te Reinhard Stewig ve Alman öğrencilerin katılımı ile yapılan Bursa şehrindeki alan araştırmaları" başlıklı üçüncü bölüm; 15'e bölünen araştırma alanının her biri o bölümden sorumlu öğrenci ile Stewig tarafından yapılan 15 ayrı değerlendirme raporundan oluşmaktadır.

"Geleneksel İslam-doğu şehrinden modern sanayi toplumu arasında geçiş şehir olarak Bursa'nın mekânsal demografik ve sosyal yapısı" başlıklı dördüncü bölüm de Stewig tarafından yazılmıştır. Beşinci bölümde 1974'te Bursa şehrinin yukarıda değindiğimiz araştırma bölgelerinin arazi kullanım haritaları yer almaktadır. Altıncı bölümde de 1974'te Bursa şehrinde ankete katılan hanelerin, şehir mahalleleri ve çalışma alanlarına göre sınıflandırılması ile ilgili haritalar sıralanmıştır.

"1974'te Bursa şehrinde Merinos Fabrikasında çalışanlarının sosyal yapının Dietrich Wiebe tarafından incelenmesi" başlıklı yedinci bölüm belirtildiği gibi Wiebe tarafından yazılmıştır. "1974'te Bursa şehrinde Merinos fabrikasında çalışanların sosyal yapının haritaları" başlıklı sekizinci bölümde de yedinci bölümdeki çalışmanın haritaları sıralanmıştır. Kitabın dokuzuncu bölümünde ise anket ve anket kodlama listelerinden örnekler sunulmuştur.

3. Bursa, Nordwestanatolien. Auswirkungen der Industrialisierung auf die Bevölkerungs- und Sozialstruktur einer Industriegroßstadt im Orient. Teil 2. (Bursa, Kuzeybatı Anadolu, Doğuda büyük bir endüstri şehrinin nüfuslanması ve sosyal yapısı üzerinde sanayileşmenin etkisi; 2. Kısım) 1986'da Kiel Coğrafya yayınları 65. cilt olarak yayınlanmış olan kitap; XVI+222 sayfa, 71 tablo, 7 şekil ve 20 fotoğraftan oluşmaktadır.

30 19.09.1938'de Danzig-Langfuhr'da doğan Dietrich Wiebe, 1967'de Göttingen Üniversitesinden mezun olmuş, 1967'de Kiel Üniversitesinde doktorasını ve 1976'da da habitasyonunu tamamlamış, 1981'de profesör olmuştur. 1988-1996 arasında Schleswig-Holstein eyalet meclisinde SPD'den milletvekili olarak görev yapmış ve 05.07.2009'da vefat etmiştir. Araştırmalarında daha çok Türkiye, İran, Afganistan, Pakistan ve Hindistan üzerine yoğunlaşmıştır.

Önsöz ve Giriş'in ardından içindekiler, tablolar, şekiller ve fotoğrafların listesi verilmiştir. Birinci bölümde "Sanayileşme kavramından toplumsal kalkınma teorisine ve sosyal gelişimin bir fonksiyonu olarak şehir kuramına", ikinci bölümde "1970'ten beri Bursa şehrinin gelişimi", üçüncü bölümde "Teori ve Kalkınma -bilhassa yerleşiklerin (göçmen olmayanlar) ve göçmenlerin nüfus kompozisyonuna özel bir gönderme yaparak-, 1974 yılında Bursa şehrinin nüfusu ve sosyal yapısı" ele alınmaktadır. "Bursa şehrinin gelişme durumunun değerlendirilmesi, -teori ve uygulama-" başlıklı sonuç bölümünü takiben, 1. ve 2. ciltlerin Almanca, Türkçe, İngilizce ve Fransızca özetleri bulunmaktadır. Birleştirilmiş tam kaynakça listesinden sonra, Bursa kentinin sosyo-mekânsal yapısının özellikleri (Çizimler [Haritalar]), Bursa şehrinin konut tipleri ve çeşitleri (1974 ve fotoğraflar) ile kitap tamamlanmaktadır.

Bursa projesi çalışmalarında; ailenin büyüklüğü ve birlikte oturma durumu, ikamet etme, taşınma, yer değiştirme, meslek elde etme, meslek değiştirme gibi yatay ve dikey hareketlilik ile sosyal hareketlilik, iş durumu, konut durumu, boş zamanları (iç turizm) ve ayrıca sosyal yapısı, hangi kesimden insanlar nerede oturuyorlar soruları, uygun şekilde anket halinde hazırlanmış ve uygulanmıştır. Bu konularda yerleşim yerlerindeki insanlara örnekleme yöntemi ile sorular yöneltmek suretiyle, modern ekonomik gelişme ve endüstri şehrinin sosyal değişimi ile bağıntısı ortaya konmaya çalışılmıştır. Bu konularda elde edilen veriler kitabın birinci cildinde daha çok yarı işlenmiş ham bilgiler şeklinde tablolara dönüştürülerek, şekil, grafik ve haritalar ile sunulmuştur. Bu ciltte ise verilerin topluca değerlendirilmesi öne çıkmış ve araştırmanın teorik temeli oluşturulmuştur. Yöntem ve teori açısından sanayi toplumunun gelişmesi sürecinde, ağırlıkla sosyo-ekonomik olayların bağlantısını varsayan bir endüstrileşme anlayışından yola çıkılarak varılan sonuçlar şöyle özetlenebilir:

Şehir halkındaki göçmenlerin (yurtdışından, bilhassa Balkanlardan gelenler) ve yurt içinden Bursa'ya yakın yerlerden ya da Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinden göç ederek gelenlerin tuttuğu yer ve de yakından veya uzaktan gelmelerine göre ayrımı açısından, Bursa şehri bugün çok gelişmiş olan endüstri ülkelerindeki şehirlerin, sanayileşmenin ilk aşamalarındaki durumlarına benzetilebilen bir pozisyondadır. Bugün çok gelişmiş olan endüstri ülkeleri şehirlerindeki sanayileşmenin ilk aşamalarında olduğu gibi az gelirli alt tabakalardan gelen göçmenlerin yoğunlaşması gözlenmekle birlikte, bir orta tabakanın oluşmasını gösteren belirtiler daha yüksektir. Bu nedenle Bursa şehrindeki durumlar bugün çok gelişmiş endüstri ülkeleri şehirlerindeki sanayileşmenin ilk aşamalarındaki durumlara ancak kısmen benzetilebilir. İşin ağırlığı ve işin beğenilmesi sorunu, özellikle göçmenler tarafından çoğunlukla iyi olarak değerlendirilmiştir. Bu nedenle psikolojik bir yoksullaşmadan, bir yabancılaşmadan genel bir olgu olarak bahsedilemez.

Yazara göre elde edilen bir diğer sonuç, Bursa şehri halkının (nüfusunun) bir kısmının iş saatlerinin nispi azlığı, bugün çok gelişmiş endüstri ülkeleri şehirlerinde ancak yüksek sanayileşme sürecinden sonra ulaşılan durumlara benzetilmiştir. Öte yandan Bursa kenti nüfusunun küçük bir kısmının, özellikle zanaatkâr ve perakendecilerin tek kişilik işletmelerinde, iş saatleri oldukça fazladır ve sanayileşmenin ilk aşamalarındakilere benzemektedir.

Bir diğer sonuç ise Bursa şehrindeki mekânsal durumların, bugün çok gelişmiş olan endüstri ülkeleri şehirlerindeki sanayileşmenin ilk aşamalarındaki durumlara ancak kısmen benzetilebileceğidir. Bursa şehrindeki mekânsal durumların çoğunlukla ve özellikle göçmenlerce, gelinen bölgelere göre iyi olarak değerlendirilmiş olması nedeniyle, en azından oturanların bilinçleri açısından bir *slumlaşma*dan (hayat şartlarının kötü olduğu sağlıksız yerleşme) söz edilemeyeceği vurgulanmıştır.

Yazarın Bursa hakkında ulaştığı bir diğer sonuç da, şehir halkı arasında henüz yeni başlayan bir iç turizm hareketliliğinin gözlemlenmesidir. Ancak bazı halk kesimleri bu gelişmeye tam olarak katılmamış, bazıları da uzun iş zamanlarından pek fırsat bulamadığını vurgulamıştır. Sinema ve futbol stadyumu gibi çağdaş boş zaman kuruluşları artık kabullenilmiştir. Bursa şehrinin sosyal yerleşim mekânlarının durumlarını, bugün çok gelişmiş endüstri ülkelerinin sanayileşmenin ilk aşamalarındaki şehirlerin sosyal yerleşim mekânlarının durumlarına tam olarak benzetilebileceğini belirten yazar, az gelirli alt tabakadan gelen şehir göçmenlerinin çoğunun Bursa'nın dış kenarlarında oturduğunu, buna karşın yeni oluşan orta tabakanın şehir merkezinde kaldıklarını, böylece Bursa şehrinde sosyal eğimin içten dışarıya doğru olduğunu kaydetmektedir.

Kitapta yer alan son bulgu, Bursa şehrinin nüfus ve sosyal yapısının bugün çok gelişmiş olan ülkelerin sanayileşmenin ilk aşamalarındaki şehirlerindeki durumlara benzetilen bir biçime uyan olguların gözlenebildiğidir. Fakat mekânla ilgi olmayan sosyal durumların düzeyi açısından, Bursa şehrinin gelişme devri, sanayileşmenin ilk aşamalarındakini aşmıştır. Bursa şehrinin nüfusu ve sosyal yapısının araştırılması, geleneksel şehir coğrafyasında alışılagelmiş, "şehirlere, kültür kıtalarıyla bağlantılı" bakışın, açıklanan, "şehri toplumsal gelişmenin bir işlevi" olarak gören teoriyle genişletilmesi gerektiğini göstermiştir.

4- Bursa, Nordwestanatolien: 30 Jahre danach. (30 yıl sonra Bursa, Kuzeybatı Anadolu), 2003'de Kiel Coğrafya Enstitüsü yayınları arasında 107. cilt olarak yayınlanmış olan 163 sayfalık bu kitapta, metin kısmı ile birlikte 16 tablo, 20 şekil ve 20 fotoğraf bulunmaktadır.

Kitap yedi bölümden oluşmaktadır. Bunlar sırasıyla, Bursa'nın idari yapısının ve nüfus sayısının gelişimi ile nüfusun sosyal özellikleri; Bursa'ya olan göçlerin gelişimi ve göçmen nüfusun bazı sosyal özellikleri; Bursa şehrinde ekonomik sektörlerin gelişimi ve konumları; Bursa şehrinde konut ve yerleşim alanlarının gelişimi; Bursa şehrinde ulaşımın gelişimi ve ulaşım altyapısı; Bursa bölgesinde

mekânsal düzenleme ve mekânsal planlamanın gelişimi; Karar: Gelişmenin dinamiği başlıklarıyla tamamlanmaktadır. Ayrıca 7 sayfalık geniş bir İngilizce özet yer almaktadır.

Bu kitapta, Reinhard Stewig, otuz yılı aşkın bir süre önce yaptığı araştırmalar sonucu yayınladığı yukarıda tanıttığımız kitaplarından sonraki şehrin nüfusunun neredeyse on kat arttığı son otuz yılda gözlemlenen gelişime genel bir bakış sunmuş, 1940, 1950, 1970 ve 1995'in genelleştirilmiş dört küçük şehir haritası ile bunu göstermiştir. Bu çizimlere göre, Bursa ovası ve özellikle güneydeki dağ kenarı büyük ölçüde kentleşmiştir. Eldeki bilgilere göre Bursa'ya yerleşen göçmenlerin bir kısmı yakın çevredeki illerin kırsal kesimlerinden olmakla birlikte, çoğu özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki küçük kasabalardan ve kırsal alanlardan, yani kalkınma açıkları olan bölgelerden gelmiştir. Pek çok istatistikî veri ve alıntılarla zenginleştirilen çalışmada yazar, resmî istatistiklerin yetersizliğinden yakınmakta ve belirsiz veya çelişkili bilgiler verildiğine, haklı olarak, birkaç kez gönderme yapmaktadır.

Dikkat çekici bir biçimde, Stewig'in 30 yıl önce tanımladığı pek çok şey değişmiş ve yeni gerçeklikler ortaya çıkmıştır.[31] Bursa'nın sanayi dağılımı büyük ölçüde değişmiş, şehir içinde kalan bir takım tesisler yeni sanayi alanlarına taşınmıştır. Ortaya çıkan bu yeni durum, yani büyük ve özellikle küçük sanayinin 2002'deki durumunun, Avrupa şehirlerindeki dağılıma çok daha fazla benzemekte olduğunu vurgulamıştır. Stewig bunu "merkezi olmayan endüstriyel alan yoğunluğu" olarak adlandırmıştır. Öte yandan, iş hayatının geleneksel unsurlarının giderek azalmakta ya da yok olmakta olduğunu da gözlemlemiş. Mesela, perakendeci olan geleneksel "bakkal"ların neredeyse hiç görülmediğini bunların yerini büyük alışveriş merkezlerinin aldığı vurgulanmıştır. Bir başka kayda değer nokta olarak da, son 30 yılda meydana gelen demografik ve yapısal değişime, özellikle çocuk sayısındaki azalmayla hane halkı büyüklüğünün düşüşüne dikkat çekilmiştir.[32]

Kitapta, şehrin fiziksel görünümünün değişmesi de göze batan bir diğer durum olarak sunulmaktadır. 1970'lerde hâlâ genişleyen "gecekondu" bölgesinin, çalışmanın yapıldığı dönemde çok daha az önemli olduğu, bu tür yeni mahallelerin artık inşa edilmediği ve eski olan binaların yerini alan çok katlı apartmanların yapımıyla önemli değişiklikler geçirdiği ifade edilmiştir. Bu tür binaların daha sonraki yasallaştırılmasının politik olarak koşullandırılmış uygulaması dikkat çekici bulunmaktadır: Planlanmamış yol ağı ve bu mahallelerdeki su temini eksikliği, daha az göze çarpan diğer özelliklerdir. Bursa'nın, eski şehrin bazı müzelik nitelikteki unsurları dışında, 2002'de modern bir batı kentinin türü olmaya çok

31 Wolf-Dieter Hütteroth, "Buchbesprechungen", *Geographica Helvetica,* Jahrgang 58, 2003/ Heft 4, s. 351.

32 Völker Höhfeld, "Buchbesprechungen", *Orient: deutsche Zeitschrift für Politik, Wirtschaft und Kultur des Orients,* Berlin, 2003, bd. 44, s. 473.

yakın olduğu, ancak dış kenarlardaki "villa mahalleler"in eksik olduğu, üst sınıfın hala merkezde yaşadığını belirtmesi de diğer tespitleri arasındadır.

Ne yazık ki Stewig, bu çalışmayı yaptığında 10 sene öncesinde emekli olmuş ve 73 yaşında idi. Herhangi bir yerden destek de almamış amatörce duygularla, malî harcamalarını kendi karşılayarak gerçekleştirmiştir. Bu nedenle önceki çalışmalarında olduğu gibi zengin bir harita ve şekillerle kitabı destekleyememiş, küçük bazı eskizlerle bunu telafi etmeye çalışmıştır. Mesela, şehrin hangi kısımlarının kısmen yenilenmiş, yasallaştırılmış mahallelere geri dönüştüğünü bir harita ile gösterememiştir. Diğer yandan kitap, önceki yayınlarının aksine, maalesef büyük ölçekli bir şehir haritası ve bir dizi daha ayrıntılı tematik haritalardan da yoksundur.

5- Proposal for Including Bursa, the Cradle City of the Ottoman Empire, in the UNESCO World Heritage Inventory. (Osmanlı İmparatorluğu'nun Beşik Şehri Olan Bursa'nın, UNESCO Dünya Mirası Envanterine Dahil Olması Teklifi), 2004'te Kiel Coğrafya Enstitüsü yayınları arasında 108. cilt olarak yayınlanmış olan bu kitapta X+75 sayfa, 16 tablo, 16 renkli fotoğraf ve 21 şekil bulunmaktadır.

Aslında bir broşür niteliğindeki bu kitap, hemen tamamı daha önceki kitaplarında kullandığı tablo, şekil ve fotoğrafların bir araya getirilmiş ve bunlara kısa açıklayıcı İngilizce metinler eklenmiş halidir. Yazar, önsözde kedisinin Bursa ile ilgili önceki çalışmalarını anımsatmakta, giriş ya da birinci bölüm denilebilecek ve kitabın adı ile aynı ismi taşıyan 10 sayfalık bölümde ise Bursa'nın UNESCO dünya mirası envanterine dahil olması gerektiğinin savunusunu yapmaktadır. Aslında kitabın yegâne metin kısmı budur. Bunu izleyen 2 sayfalık "Bursa şehrinde gömülmüş olan ilk altı ardışık Osmanlı hükümdarlarının siyasi başarılarının kısa listesi ve tanımlamaları" başlıklı kısımda da, Osman (1280-1326), Orhan (1326-1360), I. Murat (1360-1389), I. Bayezit (1389-1402), I. Mehmet (1413-1421), II. Murat (1421-1451) kısaca tanıtılmaktadır. 6 sayfalık "Bibliyografya" bölümünde de, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Genel Tarihi", "Bursa Kentine Yapılan Referanslar" ve "Bursa'nın Şehir İçinin Tarihi Kent Planları" alt başlıkları yer almaktadır. Kitabın geri kalan kısmında, "Haritalar ve Planlar" başlığı altında her biri bir sayfa büyüklüğünde 21 tane şekil yer almaktadır. "Fotografik Belgeler" kısmında da yine her biri bir sayfada 16 tane fotoğraf ve açıklamaları bulunmaktadır. "Bursa'nın Eski (İç) Şehrinin Gezgin Notları ve Planları" başlığı altında da C. Niebuhr (1837)'e göre 1767'de; J. von Hammer (1818)'e göre 1804'de ve A. Philippson (1913)'e göre 1902/1904'te Bursa'nın planı yer almaktadır. Kitap, 2 sayfalık "Değerlendirme" ve 2 sayfalık "Özet: Tekillik ve Orijinallik" kısımları ile son bulmaktadır.

6- Bursa, Nordwest-Anatolien: Kulturstadt, Industriestadt, Millionenstadt. (Kültür şehri, Sanayi şehri, Milyonluk şehir Bursa, Kuzeybatı Anadolu), Kiel Üniversitesi (Christian-Albrechts-Universität zu Kiel) Asya ve Afrika Çalışmaları Merkezi'nin (ZAAS) yayınları arasında 15. cilt olarak, EBV yayınevi tarafından 2012'de Berlin'de yayınlanan kitapta, 90 sayfa, 3 harita ve 34 tane renkli fotoğraf bulunmaktadır.

Kitap "Metin Bölümü", "Haritalar Bölümü" ve "Resim Bölümü" olarak üç ana bölüm şeklinde düzenlenmiştir. Metin bölümü de, giriş ve kaynakça dahil 14 başlık halinde sunulmuştur. Giriş ve kaynakçayı hariç tutarsak 12 başlığın 8 tanesi bir yargı cümlesidir. Yani ortaya attığı bir nitelik ve bu iddiasını savunmak için yazdığı genellikle 3-4 sayfalık bir metin yer almaktadır. Geri kalan 4 başlıkta da bir sorun ya da durum ifade edilmiş ve aynı şekilde 3-4 sayfalık bir açıklama metninden oluşmaktadır. Yani bütün kitap baştan sona, yıllarca üzerinde çalıştığı şehir hakkında bir özet ve sonuç bildirisi olarak hazırlanmıştır denilebilir. Ölümünden 4 yıl önce yayınladığı ve bundan sonra Bursa hakkında başka bir yayını da olmadığı düşünülürse, Bursa şehri hakkındaki son kanaatleri olarak değerlendirilebilir. Yani kitabın her bir başlığı Bursa'nın bir özelliğini belirtmek için yazılmıştır.

Kitabın başlıkları şöyledir:

1. Bursa ve çevresinin doğal yöresel deseni (doğal özellikleri),
2. Osmanlı öncesi Prusa şehri olarak Bursa,
3. Osmanlının başşehri ve türbeler şehri olarak Bursa,
4. Doğu Akdeniz ticaret şehri olarak Bursa,
5. Geç-Osmanlı ipek endüstrisi şehri olarak Bursa,
6. Türk tekstil endüstrisi şehri olarak Bursa,
7. Türk otomobil endüstrisi şehri olarak Bursa,
8. Bursa şehrinde endüstri alanları,
9. Bursa şehrinde gecekondu evden toplu konutlara,
10. Bursa şehrinde bakkallardan alışveriş merkezlerine,
11. Bursa'da şehir içi trafiğin düzenlenmesi,
12. Üniversite şehri olarak Bursa,
13. Tezatlar şehri olarak Bursa ve
14. Kaynakça.[33]

Harita Bölümü'ndeki haritalarda, Bursa'nın üç temel özelliği; şehrin konumu, kültür ve sanayi durumu belirlenmiş ve sunulmuştur. Bunlar:

1. Uludağ'ın eteğindeki Bursa'nın şehir merkezinin bulunduğu yerin reliefi,
2. Bursa şehrinin 1326 ile 1451 arasındaki ilk altı Osmanlı sultanının defnedildiği türbelerde şehir çekirdeğinin gelişimi,
3. Bugünkü Bursa şehrinin dış kenarında büyük ve küçük sanayi alanları.

33 Bu konuda yayınlamış olduğumuz şu bildiriye bakılabilir: "Reinhard Stewig'in Bursa Şehri İçin Belirlediği Nitelikler", *TÜCAUM 30. Yıl Uluslararası Coğrafya Sempozyumu (3-6 Ekim 2018)*, Ankara: 2018, (ISBN: 978-605-136-416-2), s. 66-82.

Resim Bölümü'nde ise, yazar tarafından, çoğunlukla 2002 ve 2003 yılları içinde çekilmiş olan 34 adet renkli resim yer almaktadır. Yazar resim bölümü başında, Ekim 2003'te bir helikopter kiralayarak çekimleri yaptığını belirtmekte ve resimleri oluşturma amacının, şehrin tek tek sunumunu yapmak için değil, bilakis şehirsel ilişkileri ortaya çıkarmak için olduğunu, bu nedenle mümkün olduğunca kentsel çevre ile birlikte göstermeye çalıştığını kaydetmektedir.

Reinhard Stewig'in Bursa ile İlgili Yayınlanmış Makaleleri

Stewig'in Bursa ile ilgili olan makalelerinin tamamı yukarıda tanıttığımız kitapların ilk üçü içerisinde aynen ya da özetlenmiş şekilde yer almaktadır. Bu nedenle ayrıca tek tek tanımlamaya gerek görülmemiş, sadece makale isimlerinin anlamı parantez içinde belirtilmiştir. Stewig'in Bursa ile ilgili makaleleri şunlardır:

1. "Die räumliche Struktur des stationären Einzelhandels in der Stadt Bursa" (Bursa şehrinde sabit perakende ticaretin mekânsal yapısı). içinde: *Kulturgeographische Untersuchungen im islamischen Orient,* ed. R. Stewig & H. G. Wagner, Kiel: Kieler Geographische Schriften, 1973, bd. 38, s. 143-175.
2. "Bursa als Fremdenverkehrsstadt" (Turizm şehri olarak Bursa), *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni,* İstanbul, 1974, 43/322, s. 21-30.
3. "The patterns of centrality in the province of Bursa (Turkey)" (Bursa ilinin merkezi desenleri). *Geoforum,* Oxford, 1974, vol. 5, Issue 2, s. 47-53.
4. "Vergleichende Untersuchung der Einzelhandelsstrukturen der Städte Bursa, Kiel und London/Ontario (Comparative Analysis of the Retail Structure of the Cities of Bursa (Turkey), Kiel (West-Germany) and London/Ontario (Canada))" (Bursa, Kiel ve London/Ontario şehirlerinde perakende ticaret yapılarının karşılaştırmalı analizi), *Erdkunde,* Bonn, 1974, bd. 28, h. 1, s. 18-30.
5. "Konzeption, Forschungsziele und erste Ergebnisse des Bursa-Projekts (Nordwestanatolion)" (Bursa projesinin konsepti, araştırma hedefleri ve ilk sonuçları), *Die Erde,* Berlin, 1977, vol. 108, s. 239-255.
6. "Vergleichende Untersuchung der Einzelhandelsstrukturen der Städte Bursa, Kiel und London/Ontario" (Bursa, Kiel ve London/Ontario şehirlerinde perakende ticaret yapılarının karşılaştırmalı analizi), içinde: *Beiträge zu einer Geographie des tertiären Sektors. Wege der Forschung,* ed. Günter Heinritz, 591, Darmstadt, 1985, s. 148-173.

Sonuç

Reinhard Stewig, Almanya'nın Schleswig-Holstein eyaletinde buluna Kiel Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü'nde öğretim görevlisi ve öğretim üyesi olarak 32 yıl çalışmış ve 1991'de emekli olmuş bir coğrafyacıdır. Emekli olduktan sonra da akademik faaliyetlerini sürdürerek 25 yıl daha yaşamıştır. Yani akademik olarak

etkin olduğu süre yarım asırdan fazladır. Bu zaman içinde Türkiye'ye ve özellikle İstanbul ve Bursa şehirlerine olan ilgisi hiç eksilmemiş ve pek çok yayına imza atmıştır. Bursa'da ilk kapsamlı çalışmasını 1967'de yapmış ve bu çalışmanın sonuçlarını 1970'te kitap halinde yayınlamıştır. Daha sonra Volkswagen vakfından aldığı maddi destek ile Türk ve Alman öğrenci ve öğretim üyelerinden oluşan 40 kişilik bir ekip ile daha ayrıntılı anket ve haritalama çalışmaları yapmıştır. Bu çalışmadan elde edilen verilerin değerlendirilmesi yıllar almıştır. Bu araştırmalarının sonuçlarını birinci kısmı 1980'de ikinci kısmı 1986'da iki ciltlik kitap halinde yayınlamıştır. Emekli olduktan yıllar sonra 2002 ve 2003 yıllarında tekrar arazi çalışmaları yaparak şehrin son otuz yılda yaşadığı değişim ve dönüşümün coğrafi boyutlarını ortaya koymuştur. Ardından Bursa'nın UNESCO dünya mirası envanterine dâhil olması teklifini içeren İngilizce kitabını ve son olarak da elli yılı aşkın bir süre üzerinde çalıştığı bu şehrin coğrafi vasıflarını açıklayan kitabını yayınlamıştır.

Stewig'in İstanbul ile ilgili de 18 eseri bulunmaktadır. Yani kendisini adeta İstanbul ve Bursa'ya adamış ve yarım asır bu iki şehir ile ilgili pek çok yayına imza atmıştır. Kendisi ile ortak çalışmaları da bulunan merhum Prof. Dr. Erol Tümertekin'in İstanbul'a olan ilgisini ve yayınlarını hariç tutarsak, Türk coğrafyacıları içinde bir şehir ya da herhangi bir yer ile bu kadar uzun süre ilgilenen, araştırmalar yapan ve sonuçlarını yayınlayan bir coğrafyacı maalesef yoktur. Bütün bu fedakârca çalışmalarından dolayı her iki bilim insanını minnetle yâd ediyoruz.

Reinhard Stewig'in Bursa Çalışmaları

Ali YİĞİT - Meryem HAYIR-KANAT

Özet

Reinhard Stewig, Dublin üzerine hazırladığı doktora tezini 1959'da tamamladıktan sonra ilgi alanını Türkiye'ye çevirmiş ve İstanbul ile ilgili yayınlar yapmaya başlamıştır. Stewig'in yayınları Kiel'de tanıştığı ve ömür boyu arkadaşlıkları süren coğrafya öğretmeni Ruhi Turfan ile tarihçi M. Şevki Yazman tarafından Türkçeye çevrilmiştir. 1959'dan sonra Batı Anadolu, 1967'den sonra da Bursa üzerine çalışmalar yapmaya başlamış ve ömrünün sonuna kadar da Bursa'ya olan ilgisi devam etmiştir. Bu süre içinde Bursa ile ilgili 6'sı kitap olmak üzere 12 yayın yapmıştır.

Bu yazımızda, Reinhard Stewig'in kısa bir biyografisini verdikten sonra, yayın listesini sunup, bunlar içinden Türkiye ile ilgili olanlara dikkat çekilerek, Bursa ile ilgili olanları analiz edeceğiz.

Anahtar Kelimeler: Reinhard Stewig, Bursa, Şehir, Coğrafya, Sanayi

Reinhard Stewig's Bursa Studies

Ali YİĞİT - Meryem HAYIR-KANAT

Abstract

After completing his Ph.D. dissertation on Dublin in 1959, Reinhard Stewig focused on Turkey and have started to publish studies about Istanbul. Afterwards, Stewig's publications about Istanbul translated into Turkish by geography teacher Ruhi Turfan and historian M. Şevki Yazman, who met in Kiel and spent their lifelong friendship with him. Stewig started to study Western Anatolia in 1959 and Bursa in 1967. His interest in Bursa continued until the end of his life. During this period, he made twelve publications about Bursa, including six books.

This article presents a list of publications of Reinhard Stewig after providing his short biography. Then, the study will draw an attention about his publications related to Turkey, and will analyze those about Bursa.

Keywords: Reinhard Stewig, Bursa, City, Geography, Industry.